

Gotlands kyrkogårdar

Genus, mission och social hierarki

Jörn Staecker

1. Inledning

Från slutet av 1800-talet och fram till mitten av 1900-talet upptäckte man på flera gotländska kyrkogårdar skelettrestorer med gravgåvor från vikingatiden vid anläggandet av gravar. I alla rapporterade fall låg skelettorna i v-ö riktning med huvudet i väst i en spikad trækista.¹ Gravgåvorna tillhörde primärt dräkten, t ex dräktpänne och -nål, bältesbeslag, men också pärlhalsband, hängsmycke och knivar. G. Trotzig konstaterade, att verktyg, vapen, kärl eller djurben inte är representerade i gravarna.²

Gravarnas datering är fortfarande omdiskuterad, de börjar – och här finns konsensus – i tidigt 1000-tal och slutar – här finns en diskussion – i tidigt 1100-tal eller tidigt 1200-tal.³ Enligt den på gravgåvor baserade könsbestämningen ligger kvinnogravarna alltid norr om kyrkan och mansgravarna söder därom.⁴

Från början var man osäker på hur man skulle tolka gravarna. Var de delar av ett hednisk gravfält som senare blev ockuperat av kyrkan eller var gravarna en del av kyrkan med omgivande kyrkogård? Forskningshistoriskt är en successiv ökning av kända platser iakttagbar. Den första är O. Almgren som nämnde tre kyrkogårdar, E. Ekhoff kunde sedan påvisa 5 platser och A. Westholm,⁵ som gjorde en sammanställning av alla kyrkogårdsfynd, nämnde 7 platser. Enligt Ekhoff fanns det inte några tvivel om att gravarna var kristna, medan Westholm intog en mer

försiktig position, då han med rätta konstaterade att »aldrig kol eller brända ben observerats« på kyrkogården. Däremot var Lagerlöf och Stolt övertygade om att »fynden på kyrkogården antyder att platsen även använts som kult- och begravningsställe under förhistorisk tid«.

Tesen om hedniska gravar avfärdades slutligen av G. Trotzig genom hans utgrävning av Garde kyrkan.⁶ Han hittade inga gravar under den äldsta kyrkans fundament. Tvärtom kunde man konstatera att det fanns en tydlig relation mellan kyrkobygge och de generellt v-ö riktade gravarna. Det finns goda skäl att tro att gravarna med gravgods anlades på vigd jord, efter att kyrkogården invigdes (*benedictio coemeterii*) och efter att man fått begravningsrätt (*ius funerandi*).

Inom forskningen har nu detta faktum att gravar med gravgods ligger på vigd jord inte skapat några större problem, man ansåg helt enkelt att det är ett tydligt belägg för övergångsperioden hedendom-kristendom.⁷ Enligt senare forskning är man övertygad om att fenomenet kan jämföras med de estländska bygravfälten från 1200-1600-talet.⁸ Man anser att detta återspeglar de vikingatida gravarna med den långa övergångsperioden inom vilken hedniska element som t ex gravseden kunde överleva i det kristna samhället tills de slutligen blir absorberade.

Denna tes finner även stöd i det faktum att 1000-

talets hedniska gravfält och kyrkogårdar inom de olika socknarna utesluter varandra i de flesta fall. L. Thunmark-Nylén tolkar fenomenet som att »det kristna samfundet och det hedniska av allt att döma har levt sida vid sida under lång tid«. A. Carlsson opponerar sig häftigt mot tesen.⁹ Enligt hans uppfattning exkluderar gravfält och kyrkogårdar varandra pga kronologiska orsaker, dvs med byggnationen av kyrkor och anläggandet av kyrkogårdar övergav man gravfälten, och detta skedde vid olika tillfällen i de enstaka socknarna. Enligt Carlsson understrycker kyrkogårdsfynden denna tes på grund av att de bara uppträder i socknar med kronologiskt äldre gravfält, däremot hittades inga kyrkogårdsfynd i socknar med yngre gravfält. Orsaken ligger enligt Carlsson i den »socio-politiska bakgrunden«, dvs de till gårdarna knutna gravfälten övergavs och istället grundades »centralplatsgravfält« i form av kyrkogårdar.

Vad gäller den kronologiska följderna för dessa begravningsplatser stämmer Carlssons tes. Problemet är bara, att begravingar med gravgods i det vikingatida Skandinavien är ytterst sällsynta. Inom Skandinavien finns det bara två direkta paralleller, det är Leksand i Dalarna och Grødby på Bornholm. I Leksand hittade man gravar med gravgods under vapenhuset, som kan relateras till en äldre kyrka,¹⁰ och i Grødby på en övergiven kyrkogård flera gravar med gravgods, som tex knivar, mynt och kärl.

Som regel har gravarna på de skandinaviska kyrkogårdarna inget gravgods. Detta är känt från de urbana regionerna Schleswig, Lund, Sigtuna och Nidaros, men det gäller också de rurala regionerna.¹¹ Man har hittat något enstaka spänne eller nål, tillhörande linnen och i undantagsfall även krukskärvor som i Lund.¹² Dessa har kanske samma symbolik som charonsmynt.¹³ Generellt kan man dock konstatera

att övergången från det hedniska gravfältet till den kristna kyrkogården skedde relativt snabbt inom Skandinavien.

För det första genomfördes en rumslig begränsning av gravfältet med anläggandet av kyrkogården, dvs att man bara hade en begränsad areal till förfogande för begravingar, och man kunde inte längre utvidga gravfältet. Den rumsliga begränsningen fick också konsekvenser för rättsuppfattningen kring gravseden. Förfäders- eller släktkulten kunde inte bedrivas i samma mån, pga att den juridiskt avgränsade synliga symbolen – gravhögen – saknades, istället introducerades en anonym kult på kyrkogården. Kulten var primärt avsedd för själen och sällan för konkreta personer som tex kyrkogrundare.¹⁴ Det betyder inte att kyrkogården var helt fri från monument, en placering av Eskiltunakistor är tänkbar, men avståndet mellan gravarna saknades och förfäderskulten bedrevs nu i kyrkan istället.

Den andra innovationen är könssegregeringen på kyrkogården. Från de hedniska gravfälten är segregeringen – män i söder, kvinnor i norr – inte känd. Det finns inget bevis för en könssegregering på något skandinaviskt gravfält. Detta innebär att en betydande förändring i rättsuppfattningen mellan båda könen måste ha ägt rum. Om kvinnornas status förbättrades eller försämrades måste vidare undersökas, men man kan konstatera att kvinnor fick exakt hälften av den helgade marken.

Tredje steget är uppgivandet av gravar med gravgåvor. Introduktionen av gravar utan gravgods är en radikal förändring av germansk döds sed och den därmed förknippade rättsliga regleringen av personligt gods. Alla icke testamentariskt bestämda föremål som tex vapen, verktyg, smycken etc blir nu kyrkans ägodelar.

På de följande sidorna skall dessa tre aspekter – kyrkogårdens anläggning, könssegrering samt gravgåvor – närmare undersökas meddelst de gotländska kyrkogårdarna för att diskutera uppkomsten av dessa fenomen.

2. Källkritik

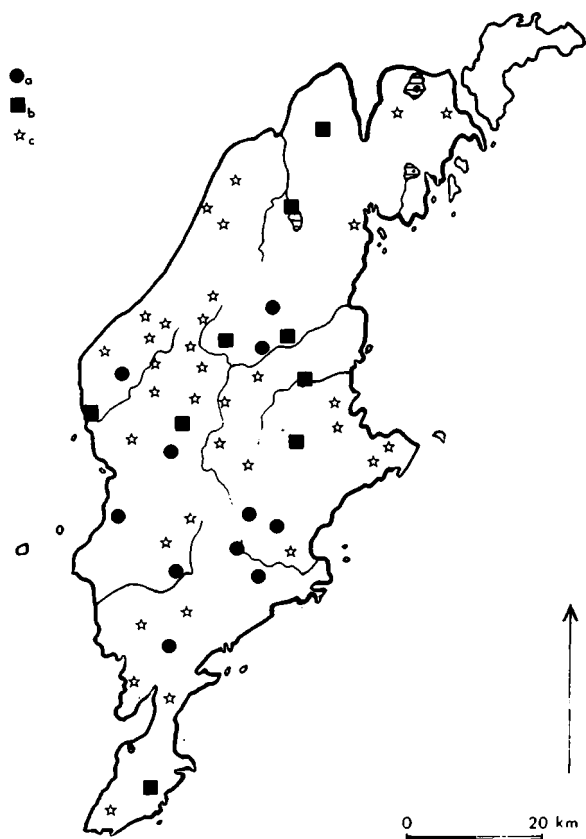
Enligt L. Thunmark-Nylén kan man idag räkna med 28 kyrkogårdar, som arkeologiskt indikerar gravar med gravgods.¹⁵ Av dessa 28 visar 10 kyrkogårdar (Burs, Dalhem, Eskelhem, Etelhem, Fardhem, Garda, Havdhem, Hejde, Källunge, Stånga) säkra belägg på gravar med gravgods och på 18 kyrkogårdar (Alva, Barlingbo, Bro, Ekeby, Eksta, Fole, Hamra, Hangvar, Hörsne, Gothem, Klinte, Norrlanda, Silte, Tingstäde, Vamlingbo, Vänge, Västergarn, Väte) hittades lösfynd. Till dessa platser kan man tillfoga Fröjel, som enligt D. Carlssons undersökningar har en förlöpare väster om den nuvarande kyrkan.¹⁶ Men en kritisk granskning av de resterande 18 kyrkogårdarna visar, att de gamla spridningskartorna är utan värde. Förekomsten av gravar med gravgods reduceras i princip till den norra sidan av kyrkogården, pga att den övergavs under högmedeltiden, den södra halvan belades däremot kontinuerligt och därför är inte heller många gravar bevarade. De vikingatida gravarna upptäcktes vid anläggandet av gravar under förra och detta seklet pga gravgåvorna. Förekomsten av vikingatida gravar utan gravgods rapporterades bara i de fall, där en systematisk arkeologisk undersökning genomförts som t ex Stånga.¹⁷ Sedan dess har man fortsatt att anlägga gravar på olika kyrkogårdar, men några fler vikingatida gravar har inte rapporterats. Detta beror inte på, att de nutida gravarna eventuellt skulle ligga ovanpå de vikingatida, enligt information från en kyrkogårdsvaktmästare

på Gotland gräver man alltid ner till steril grund. Tvärtom visar det, att ett begränsat antal kyrkogårdar är försedda med gravar med gravgods. En kartläggning av dessa kyrkogårdar utfördes av författaren under en vistelse på Gotland (fig. 1).

Av de ovan nämnda kyrkorna kan hälften strykas från listan: Bro, Ekeby, Fole, Klinte, Vänge, Gothem, Silte, Vamlingbo och Eksta. Här anlades gravar under vårt seklet på ett avstånd av minst 5 m från kyrkan. Om kyrkan hade någon förlöpare på platsen, så är det i stort sett uteslutet, att några gravar med gravgods var placerade här. Utöver dessa platser finns det många andra på Gotland, som å ena sidan kan uteslutas och å andra sidan kan räknas som ett potential för framtida undersökningar. Detta beror på att ungefär 50% av alla kyrkogårdar fortfarande inte är belagda med nutida gravar på den norra halvan, här finns möjlighet att utföra framtida undersökningar. Ett intressant resultat är, att det inte finns någon tydligt mönster i kyrkogårdarnas spridning av gravar med gravgods och utan.

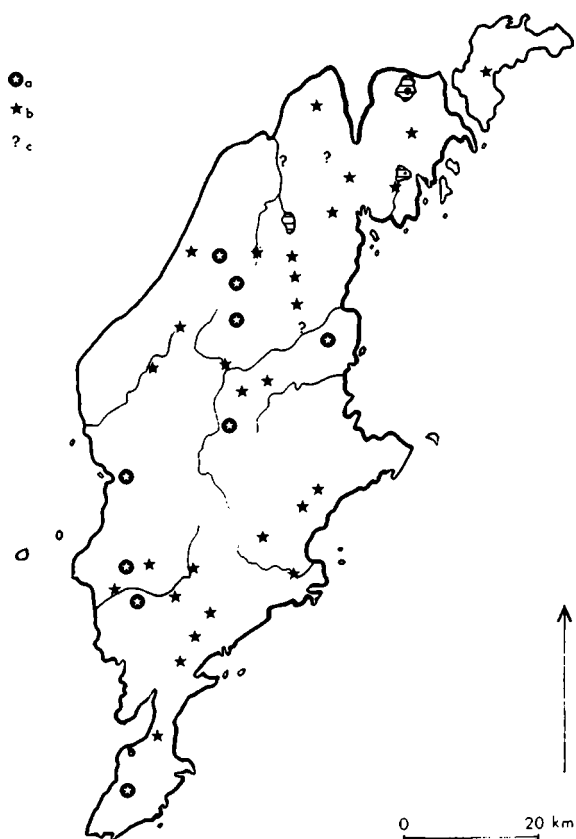
Innan denna frågan undersöks närmare, skall först en detaljerad undersökning av en kyrkogård genomföras. De mest pålitliga data vad gäller gravarnas placering kommer från Garde, som ligger på den södra halvan av Gotland. Här har man hittat de flesta gravarna med söndagsdräkt, bl a en med korshängsmycke. Generellt kan man iakttaga en koncentration av gravar med gravgods på den södra halvan av Gotland. Anledningen kan vara, att den norra halvan kristnades tidigare än den södra. Det intrycket får man pga att de hedniska gravfälten övergavs redan under 1000-talet på den norra halvan och först på 1200-talet på den Södra.¹⁹

Mot det arkeologiska resultatet av två faser för kristnandet står det skriftliga källmaterialet, som ger

- a. undersökta och bekräftade kyrkogårdar med söndagsdräkt
- b. möjliga, men icke bekräftade kyrkogårdar (lösfynd)
- c. potentiella kyrkogårdar (ingen undersökning)

Fig. 1. Spridningen av kyrkogårdar med och utan söndagsdräkt-gravar.

- a. kyrkogårdar med gravar utan gravgods (med lösfynd)
- b. kyrkogårdar med gravar utan gravgods (inga fynd rapporterad)
- c. ödekyrkor

anledning till andra teorier. Året 1585 gjorde D. Bilefeld en inventerings- och taxeringslista, i vilken kyrkornas skatteandel registrerades. Lite senare,

kanske kring 1622, tillfogade man kyrkornas byggnadsår.²⁰ Den andra källan är H. N. Strelows kronika över Gotlands historia från 1633, där han i andra de-

len av krönikan presenterar kyrkornas byggnadsår. Varifrån han fick informationen är oklart, men kanske hade han andra källor till förfogande som idag är försvunna. Anmärkningsvärt är framför allt Strelows data kring kyrkor från 1000-talet. Enligt dessa måste vi betrakta 1000- och tidigt 1100-tal som missionens expansionsfaser, i vilken kanske sockenindelningen ägde rum. Men Strelows årtal står inte oemotsagda, redan konsthistorikern C. G. Brunius och sist historikern D. Wase yttrade sig kritiskt.²¹ Men det finns också röster som bekräftar Strelows årtal, både historiker, konsthistoriker såväl som arkeologer.²² Även om några av Strelows årtal kan tyckas vara felaktiga (se Wases kritik) så är det trots allt påfallande, att det finns flera paralleller med taxuslistan, trots att det är olika författare.²³ Kanske beror avvikelsen mellan bestämda årtal på att författarna syftade till olika byggnationsfaser, som tex officiell invigning, om- eller utbyggnad.²⁴

3. Garde kyrka

Enligt den av Lagerlöf utförda konsthistoriska undersökningen tillhör Garde kyrkan de äldsta stenbyggnaderna på Gotland pga sina romanska byggnadskonstruktionsdelar.²⁵ Långhuset och nedre delen av tornen byggdes under mitten av 1100-talet och på 12-1300-talet skedde ombyggnationen i gotisk stil. Men den konsthistoriska datering måste pga de yngsta dendrokronologiska undersökningarna revideras, då kyrkan enligt denna byggdes redan 1116. I långhuset upptäckte man dessutom trä från 1056, som kanske tillhör en äldre träkyrka. Därmed skulle G. Troztigs utgrävningsresultat korrespondera, då man vid restaureringsarbete hittade stolphål av en träkyrka under långhusets golv. C14 dateringar gav här bara ett generellt resultat för 1000-talet. En

skriftlig datering på kyrkan ger oss Strelow som anmärker att den byggdes 1086.²⁶

I kyrkan är framförallt kalkmålningarna anmärkningsvärda, dessa visar på ett rysk-bysantiskt stilflytande kring 1200.²⁷ Långhusets södra portal är romansk och enkelt utformad. Det norra portalen är sekundär i relation till den romanska kyrkan och tillkom kanske efter rivningen av det romanska koret.²⁸

Den muromgärdade kyrkogården är förskjutet i relation till kyrkans mittaxel och har fyra ingångar. Enligt Lagerlöf är denna enhet av kyrka, kyrkogård och inhägnad en av de bäst bevarade anläggning-

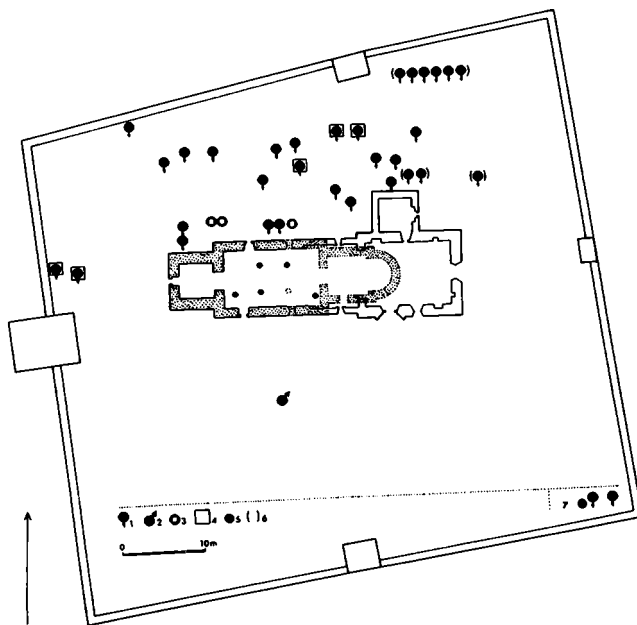

Fig. 2. Garde kyrka och kyrkogård med dess registrerade vikingatida gravar. Fundamentet av den romanska kyrkan och stolphålarna av träkyrkan är markerad. 1. Kvinnogravar i söndagsdräkt; 2. Mansgravar i söndagsdräkt; 3. Gravar utan gravgods; 4. Kista; 5. Korshängsmycke; 6. Osäker lokalisering; 7. Okänd lokalisering. Efter Staecher 1996, fig 3.

arna i Sverige.²⁹ Majoriteten av vikingatida gravar upptäcktes norr om kyrkan. Gravarna står kanske i direkt relation till träkyrkan. Alla gravar norr om kyrkan var kvinnogravar, den enda mansgravnen upptäcktes söder om kyrkan in situ. Tre vikingatida gravar indikerar dateringen, här hittades mynt med terminus post quem 997, 1035 och 1111. Det ger oss anledning att tro att kyrkogården etablerades redan under tidigt 1000-tal och att gravar med gravgods försvann kring tidig 1100-tal (fig. 2).

4. Rumslig indelning

Med kyrkogårdarnas introduktion kommer en helt ny komponent på gravplatserna. Det till förfogande stående rummet begränsas och struktureras. Med kyrkan i mitten av kyrkogården skapas ett nytt centrum för kult, som inte bara är dess centralpunkt i livet men också efter döden. För begravingar är kyrkan endast avsedd – om överhuvudtaget – för grundare och andliga respektive världsliga maktpersoner. Detsamma gäller för zonen runt kyrkan, där regnvattnet har en vigande effekt, dvs gravarna ligger *sub stillicidio*.³⁰ Men inte ens kyrkogården är tillgänglig för alla samhällsmedlemmar och gravarnas placering följer ett visst mönster. I den norska borgartingslagen omnämns att kyrkogården blir uppdelad i fyra delar bland de fem samhällsklasserna (de första två räknas som en). Enligt historikern E. Bulls rekonstruktion placerades hövdingar närmast kyrkan, sedan följde fria bönder, frigivna och till sist trälar (fig. 3).³¹ Personer med någon annan tro, icke döpta, kriminella etc exkluderades och gravlades utanför området med vigd jord.³² B. Nilsson ser en tydligt prioritering på kyrkogården, där den östliga delen runt koret var mest eftertraktad.³³ Runt denna delen drog man koncentriska halvcirklar eller rektanglar,

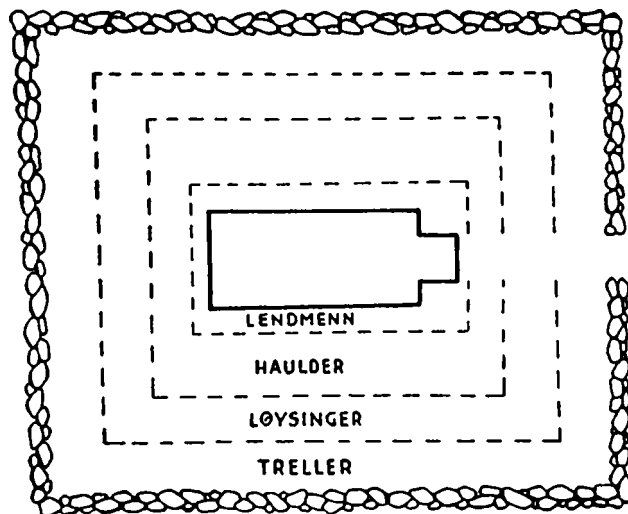

Fig. 3. Den ideala kyrkogårdsuppdelning enligt Borgartingslagen. Illustrationen gjordes av den norske historikern E. Bull (1948, 55). Lendmenn – hövdingar; haulder – fria bönder; løysinger – frigivna; treller – trälar.

som representerade de enskilda ständerna, och slutligen togs den västra delen i bruk.

Vid sidan av en osteologisk undersökning som skulle ger oss svar på hälsotillståndet hos de olika personerna – och därmed också i vissa fall deras sociala position – är den materiella kulturen en viktig indikator. I flera gravar på Gardes kyrkogård hittades djurhuvudformiga spännen och ringspännen, båda typer har bearbetats noggrant av A. Carlsson.³¹ Men spridningen av dessa spännen, där de olika typerna kan indikera olika sociala status, är jämnt fördelade på kyrkogården. Det finns inte något mönster med en speciellt typ av spänne i närheten av kyrkan (fig. 4). Tvärtom, de spännen som ligger närmast kyrkan hittades också vid kyrkogårdens utkant. Speciellt i utkanten skulle man ha förväntat sig

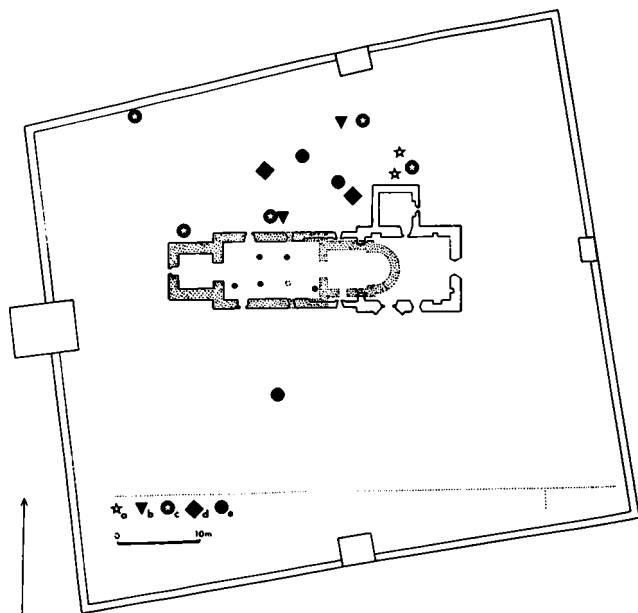

Fig. 4. Spridningen av spännena på Gardes kyrkogård. Djurhuvudformiga spännena enligt Carlssons typindelning: a. 7:2.G-I; b. 7:7.G-L; c. 7:9.L-N; d. 7:10.L. Ringspännena enligt Carlssons typindelning: e. FAC:S roma.

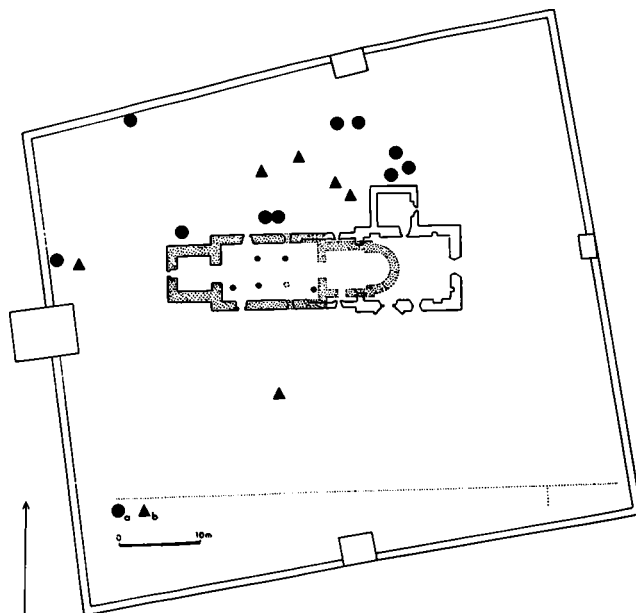

Fig. 5. Kronologiskt spridning av spännena – enligt Carlsson – på Gardes kyrkogård. a. Period D (1000-1100); b. Period E (1100-1150).

tomma gravar för att bekräfta teorin om slavarnas placering här. Inte heller kronologin visar på något tydligt mönster, 1000- och 1100-talets föremål är jämnt spridda över kyrkogården (fig. 5).

Det blir tydligt att Gardes kyrkogård inte överensstämmer med de medeltida norska lagstiftningarna, och det gäller inte bara Garde utan samtliga kyrkogårdar med gravgods, vilket tex Stånga och Havdhem bekräftar.³⁵ Är anledningen till denna avvikelse, att den sociala strukturen på Gotland inte är jämförbar med de andra delarna av Skandinavien under medeltid? Eller skedde den sociala stratifieringen först på ett senare stadium? Med andra ord bör vi

iakttaga en större försiktighet med att dra slutsatser utifrån lagtexterna? En liknande bild får vi även från gravplatsen i Grødby på Bornholm. När man betraktar spridningsbilden av knivar, pärlor, slipsten, keramik och mynt, så kan man inte heller registrera någon koncentration kring den förmodade kyrkobyggnaden. Tvärtom, det är en jämn fördelning av föremål utan några koncentrationer.³⁶ Men jämförelsen med den osteologiskt undersökta platsen Västerhus visar i alla fall en tydligt skillnad, här kunde T. Ahlström konstatera att den högsta andelen av »långa och robusta« individer blev gravlagda söder om kor och absid.³⁷

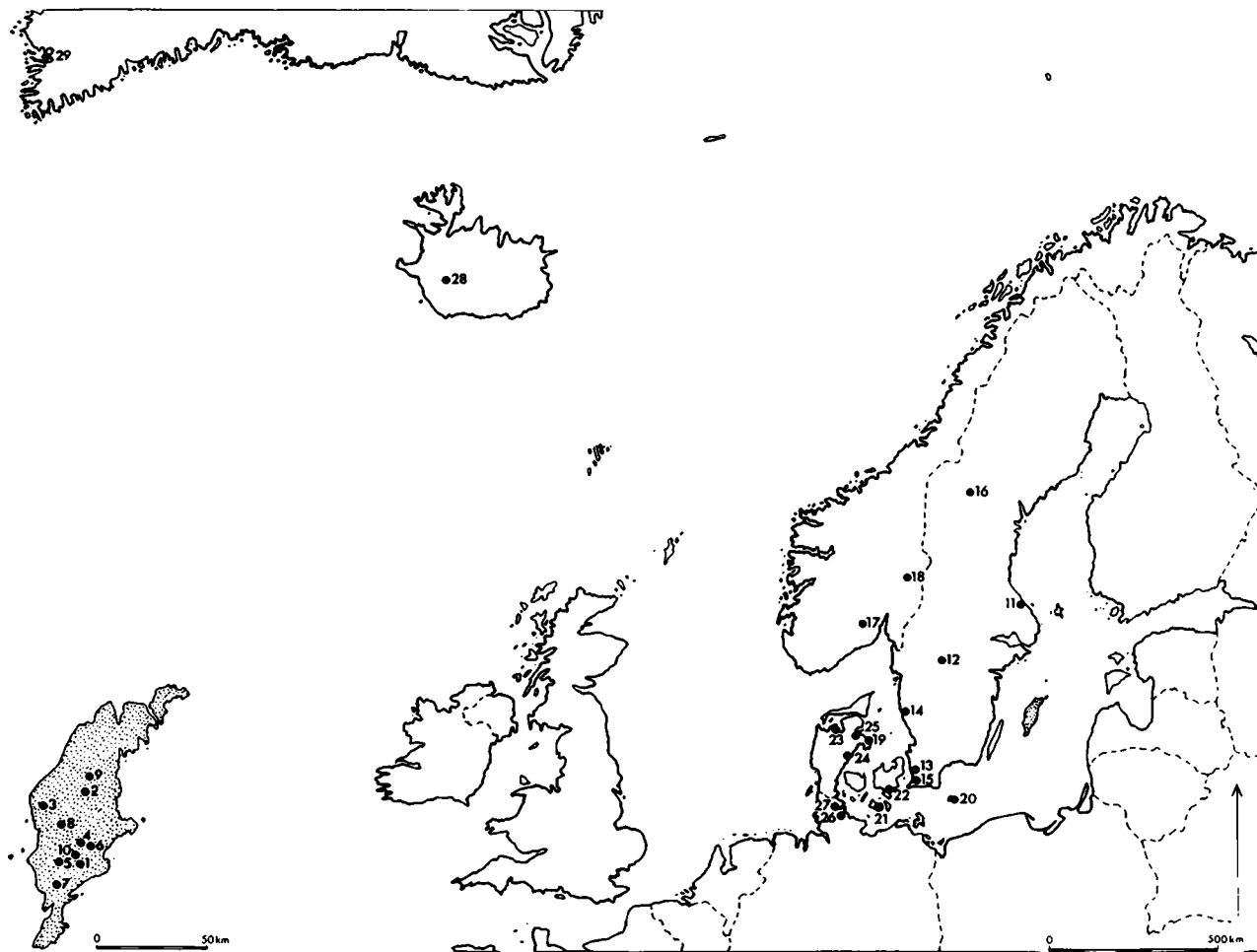

Fig. 6. Spridningsbilden av medeltida kyrkogårdar med könssegrering (efter Staecker 1996, fig. 7).

Sverige: 1. Burs; 2. Dalhem; 3. Eskelhem; 4. Etelhem; 5. Fardhem; 6. Garda; 7. Havdhem; 8. Hejde; 9. Källunge; 10. Stånga (alla Gotland); 11. Försäter, Österlövsta sn., Uppland; 12. Karleby, Leksbergs sn., Västergötland; 13. Löddeköpinge, Skåne; 14. Nödinge, Nödinge sn., Västergötland; 15. Tygelsjö, Skåne; 16. Västerhus, Frösön sn., Jämtland.
Norge: 17. Bø, Telemark; 18. Stange, Hedmark.

Danmark: 19. Gl. Grenå, Grenå s., Djurs Nørre hrd.; 20. Grødby, Rønne s., Bornholms Vester hrd.; 21. Refshale, Maribo s., Musse hrd.; 22. Risby, Baarse s., Baarse hrd.; 23. Sebbersund, Seber s., Slet hrd.; 24. Tirup, Horsens s., Nim hrd.; 25. Torup, Dronningborg s., Støvring hrd. Tyskland: 26. Kiel, Land Schleswig-Holstein; 27. Schleswig, Land Schleswig-Holstein.

Island: 28. Skeljastaðir, Þjórsádalur; Arness Sýsla.

Grönland: 29. Tjodhild's church, Brattahlíð, Østerbygd

För att markera den rättsliga zonen inom vilken samhällets döpta medlemmar begravdes, drog man en gräns runt kyrkogården. På de danska och svenska kyrkogårdarna grävde man under 1000-1100-talet ett dike eller reste ett staket, först fr o m 1200-1300-talet byggde man stenmurar.³⁸ Att inhägna hedniska gravfält var däremot ovanligt, men det finns vissa undantag som det av en vall omgivna vikingatida gravfältet »Monklebergem« vid Süderende på Föhr visar.³⁹ Kyrkogårdens omfång påverkas också av asylrätten, detta konstaterades av B. Nilsson.⁴⁰ Enligt det 12. konciliet i Toledo (681) skulle det finnas en asylzon på 45 meter runt kyrkan. Men det fanns inga bestämmelser om kyrkogårdens utformning. Asyltanken återspeglas också i inhägnanden, i den norska borgartingslagen finns även föreskriften att det runt varje kyrka måste ligga en garö.⁴¹

5. Könens balans

Kyrkogårdens uppdelning i en nordlig och en sydlig halva, som exemplet Garde demonstrerade, är inte bara känt från Gotland. Fenomenet iaktogs för första gången av J. Steffensen vid en utgrävning av den isländska kyrkogården Skeljastaðir Þjórsádalur. Samma observation gjorde N.-G. Gejvall vid undersökningen av Västerhus, Jämtland.⁴² Gejvall jämförde sina arkeologiska resultat med det norska Eidsivatingslag från 1100-talet, där det står skrivet att »karlmenn skulu liggia firi sunnan kirkiu en konor firi nordan«. Samma fenomen är enligt de senaste utgrävningarna välkänd i Skandinavien, med fyndplatser från det medeltida Danmark, Sverige, Norge och Grönland (fig. 6).⁴³ Fenomenet är begränsat till Norden, det finns inga belägg från kontinenten. Kanske indikerar även gravplatsen från Raunds, Northamptonshire könssegregering, men detta be-

tvivlas av Kieffer-Olsen.⁴⁴ Uppdelning efter kön är däremot inte okänt i England. R. Gilchris undersökningar kring kyrkor och klosteranläggningar visar, att en tredjedel av alla engelska nunnekloster har kyrkan norr om klostret, vilket är en avvikelse från placeringen på den södra sidan, som är mer vanlig.⁴⁵

Könssegregering är ett vanligt fenomen i den äldsta kristna kyrkan. Redan i de apostoliska konstitutionerna tilldelades kvinnorna den norra halvan av kyrkan och män den södra halvan.⁴⁶ Enligt B. Nilsson har könssegregeringen sina rötter i judisk sed, där man inte bara delade mellan nord/syd men också mellan höger/vänster och fram/bak.⁴⁷ Segregeringen hade inte någonting negativ klang, tvärtom var det en slags balans mellan könen.⁴⁸ Nilsson ser här ett bevis för att kyrkogårdens uppdelning är en kopia av samma mönster i kyrkan och att den blev initierad av kyrkan utan några rötter i hedniskt kult.⁴⁹ Synen på segregeringen i den äldsta kristna kyrkan förändrades kraftigt under karolingertiden. Amalarius av Metz argumenterar nu för uppdelningen genom att tilldela män och kvinnor vissa egenskaper. Enligt honom tillhör män det starkare könet och förses därför med starka helgon, medan kvinnor däremot tillhör det svagare könet och därför är mer utsatta för världsliga frestelser. Amalarius uttalar sig dessutom för att diakonen skall läsa evangelierna vänd mot söder, dvs mot de mer mentalt mogna åskådarna, och att kvinnorna skall undervisas av män. Uppdelningen förklaras också genom kyskheten under eucharistin, där fredskyssen bara får genomföras mellan lika kön.⁵⁰ Fr o m mitten av 1100-talet sker ytterligare ett fördommande av den norra sidan, där enligt Honorius Augustodunensis kvinnan representerar det köttliga och förförelsen genom

Fig. 7. Hemse kyrkans syllram med tydligt spår av västportal (efter Ekhoff 1914-16, fig. 89).

djäveln, hon är orsaken till arvssynden. På domedagen skall man därför leda kvinnan till den vänstra, straffets sida.

Könssegregeringen kommer först med kristnandet och etableringen av kyrkogårdar till Skandinavien under sent 900- och 1000-talet. Den försvann på Jylland redan omkring 1200 och i andra delar av Norden senast under 1200- 1300-talet.⁵¹ Ursprunget av denna sed är svår att bestämma. I det frankiska riket var det under merovingertiden vanligt att anlägga en kyrka bredvid det hedniska gravfältet, som i efterhand blev integrerat i den karolingiska kyrkogården.⁵² Men en segregering är ej möjligt att påvisa. En annan möjlighet är att segregeringen kom till Skandinavien via Bysans. I sin recension av N.-G. Gejvalls publikation hänvisar G. Asmus till segregeringen inom den ortodoxa kyrkan. Hon tror att seden förmedlas via Varångerna.⁵³ Hennes tes skulle även finna stöd hos S. Gerstels arbete om kalkmålningar i bysantinska kyrkor som enligt hennes resultat åter speglar en korrelation mellan interiör i kyrkorummet och könssegregering.⁵⁴

En viktig fråga i denna diskussion är vilken betydelse konstruktionen av en syd- och en nordportal i långhuset hade. Enligt Gräslund, Lindgren och Vretemark skapades portalerna för att fortsätta delningen i kyrkan.⁵⁵ Båda könen fick sina speciella altare, kvinnor Mariaaltaret och männen St. Olofs- eller Mikaelaltaret. Vretemark anser att altarnas placering bestämde portalernas användning av respektive kön. Tesen har granskats av R. Holmberg och J. Wienberg.⁵⁶ Båda ifrågasätter tesen och poängterar mycket riktigt att byggnationen av två portaler inte ägde rum överallt. Det finns inte heller något samband mellan kyrkogårdar och portaler, och i de flesta fall byggdes portalerna först under gotiken. Enligt Holmberg kan orsaken till portalbyggnationen ligga i processionen, där portalen symboliserar ingången till paradiset och tillgången till Kristus. Med reformationen och förändrade ritualer stängdes så slutligen portalerna.

Ett samband mellan kyrkan och kyrkogården är också svårt att se under 1000-talet. De bevarade träkyrkorna på Gotland har bara en portal i västra delen av långhuset. Det är definitivt fallet med Hemse (fig. 7), där bara den västra syllen visar spår av en dörr och kanske även med Eke, där Lagerlöf & Stolt lämnar frågan öppen om portalen fanns i den västra eller södra delen.⁵⁷ Generellt måste vi självklart se kritiskt på rekonstruktionerna, materialet användes sekundärt och samtliga syllar och bjälkar finns inte kvar. Arkeologiska spår av en bevarad portal behöver inte betyda att det inte fanns fler. En portal i väst rekonstruerades också av G. Trotzig vid hans utgrävningar i Silte stavkyrkan på basis av syllstensramen.⁵⁸ Men här saknas ett tydligt bevis även om man kan konstatera att det definitivt inte fanns någon portal i norr. Dessa exempel visar att det är problematiskt att

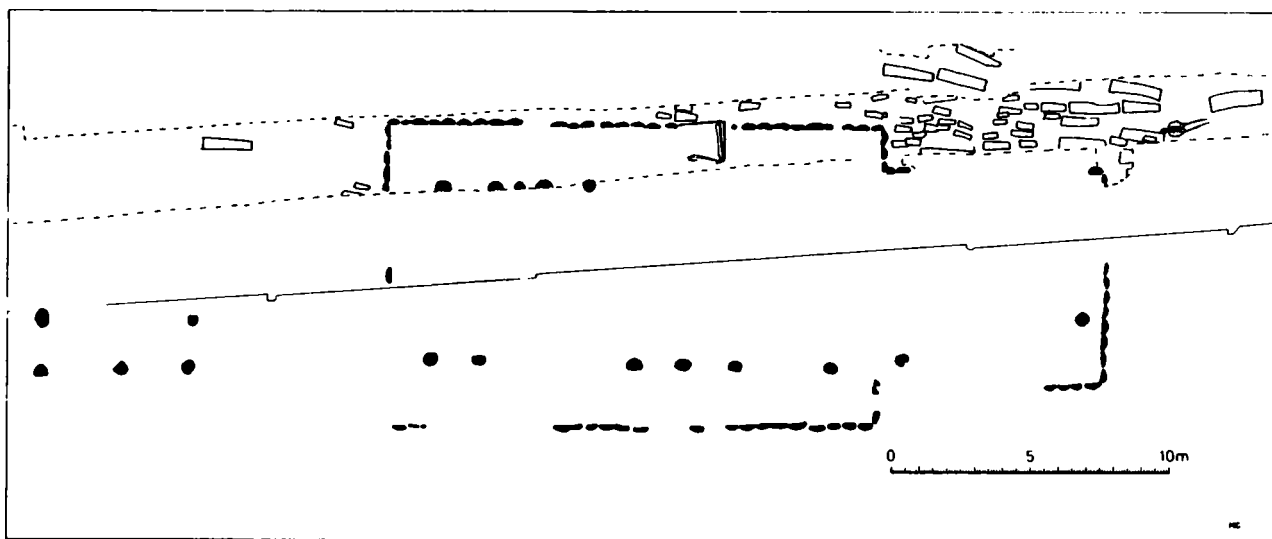

Fig. 8. Kattesunds kyrkans stavplankor med nordportal (efter Mårtensson 1976, fig. 94).

jämföra den rumsliga uppdelningen på kyrkogården med kyrkan. Uppenbarligen kommer den arkitektoniska delningen i Gotland först med de romanska och framförallt gotiska kyrkorna.⁵⁹

Denna situation som vi studerat på Gotland har inget gemensamt med det danska rikets ärkebiskopsäte, Lund. Där är situationen snarare den motsatta. Vid utgrävningar i kvarteret Kattesund och Thuletomten hittade man en stavkyrka som visar tydliga spår efter en nordportal. Tyvärr var arealen där man kunde förvänta sig en sydportal störd av utgrävningarna från 1883, det var inte möjligt för R. Blomkvist att registrera några spår (fig. 8). Men det är anmärkningsvärt att man inte genomförde någon könssegregering på den tillhörande kyrkogården. Detsamma visar även undersökningar från St. Stefan och St. Mårten.⁶⁰ M. Vretemarks slutsats är därför le-

gitim, att könssegregering primärt är ett ruralt och inte ett urbant fenomen.⁶¹

En förklaring till varför nordportalen bara byggdes på vissa platser ges däremot inte. Ligger orsaken till detta i att vi alltid betraktar kyrkan som ett slutet komplex, en konstruktion isolerad från landskapet? Ett alternativt perspektiv skulle därför vara att betrakta kyrkan som en del av landskapet, där landskapets utformning och kommunikationsnät skapar förutsättningar för den senare kyrkoarkitekturen. Om vi återgår till Gotland så har vi den ideala förutsättningen att vägsystemet från ca. 1700 är väldokumenterad. Även om det är problematiskt att genomföra ett retrospektiv, så är det trots allt intressant att se, om några vägar norr om kyrkan också står i korrelation med nordportalen. Därför valdes ett undersökningsområde på ön, där byggnadsarkeologiskt be-

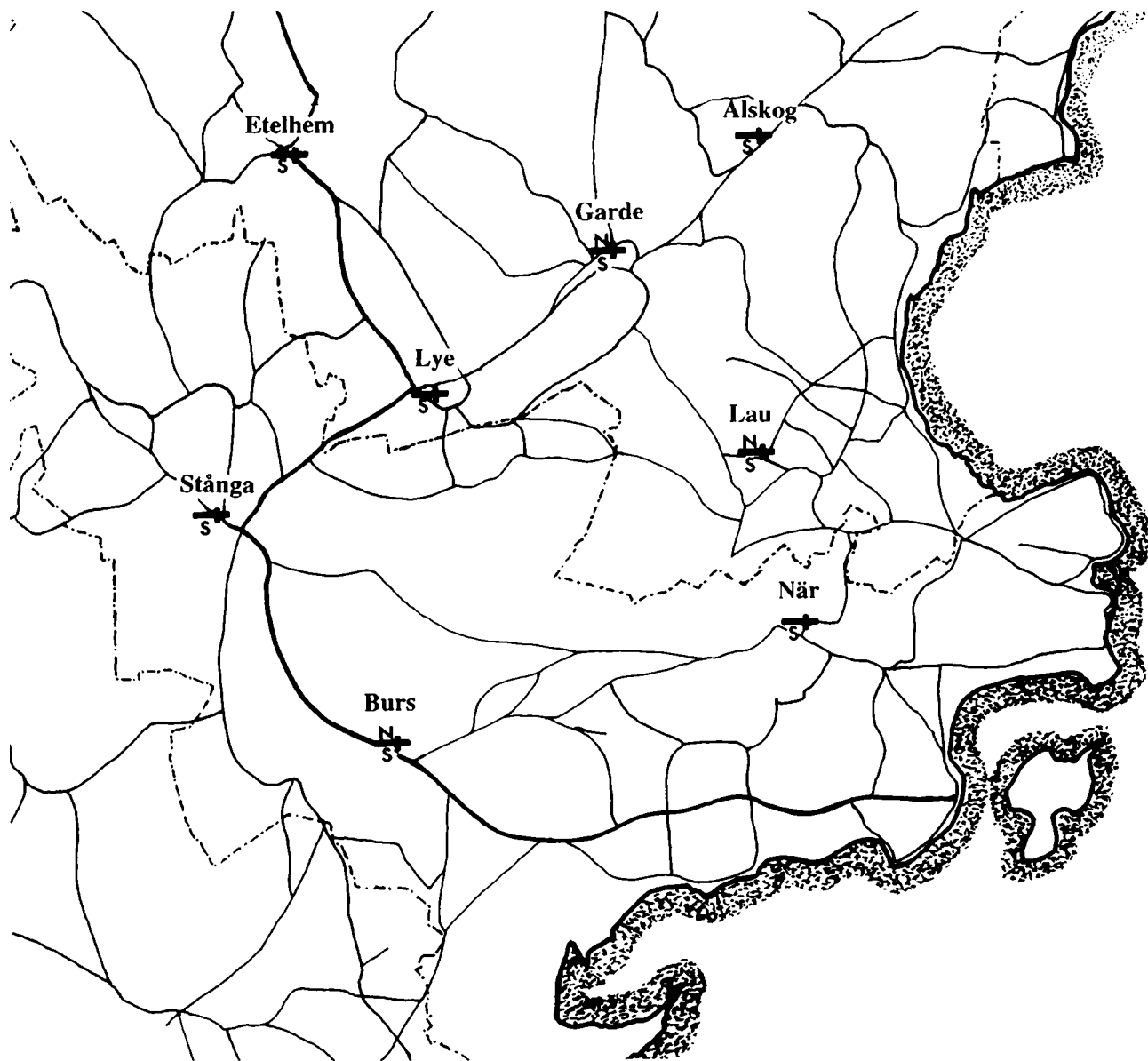

Fig. 9. Undersökningsområde med kartering av kyrkor med nord- och sydportal och vägnätet från 1700-talet. Efter Moberg 1938.

läggbara nordportaler är väldokumenterade. Undersökningen visade att det definitivt inte fanns något synligt samband mellan kommunikationsnätet och kyrkorna, uppkomsten av nordportaler är även registrerbara i ett landskap där inga vägar norr om kyrkan kan påvisas (fig. 9).⁶²

6. Fenomenets rötter

Seden att begrava sina döda med gravgåvor i vigd jord är inte någon novum för vikingatiden. Den är känd redan från de merovingertida kyrkogravarna, de sk stiftar- eller grundaregravarna.⁶³ De mest kända exemplen är gravarna under Kölnerdomen och i kyrkan Saint Denis.⁶⁴ Gravarnas läge inom kyrkan liksom gravgåvorna indikerar tydligt de gravlagdas sociala status. Till dessa gåvor hör kärl, vapen, möbler etc. De är mycket omstritt inom forskningen om vi med dessa gåvor kan identifiera föremål som omnämns i den thuringiska lagstiftningen, *lex Thuringorum*,⁶⁵ där män har sina »Heergewäte« och kvinnor sina »Gerade«. Föremålen tillhörde de dödas individuella egendom och vad gäller kvinnorna ursprungligen deras utstyrelse. Enligt Genrich representerar gravgåvorna inte synkretiska trosföreställningar utan istället »de dödas sociala statussymboler«.⁶⁶

Men fenomenet är begränsat till kyrkorummet, inga exempel från kyrkogårdarna är kända. I flera fall, som tex München Aubing, Staubing vid Weltenburg, Marktoberdorf/Schwaben och Köln-Junkersdorf, kunde man iakttaga en kyrka vid utkanten av det merovingertida gravfältet.⁶⁷ Kyrkan är här sekundär i relation till gravplatsen, den byggdes för att göra kristna begravingar möjliga. Mot slutet av merovingertiden försvinner gravarna med Heergewäte och Gerade. Under karolingisk tid är seden bara känd från det frankiska rikets periferi. Exempel

finns från Kroatien och det senare erövrade Sachsen.⁶⁸

Det är tydligt att en jämförelse mellan de merovingertida grundargravarna och de vikingatida kyrkogårdsgravarna bara till en begränsad grad är möjlig. Gravgåvorna som följer med i de merovingertida gravarna är nästan identiska med de från hedniska gravfält, det är bara hästgravar som saknas. Dessutom ligger dessa gravar pga deras sociala status inom kyrkan och aldrig utanför. En medveten anläggning av merovingertida gravar runt den samtida kyrkan är inte bevisbar. De gotländska gravarna representerar inte samma social status, här återspeglas kanske mer någon typ av »medelklass« med fria bönder.

Om vi nu letar efter paralleller vid sidan av de omnämnda svenska och danska exemplen som uppfyller våran krav så bör vi titta på Finland först. På två kyrkogårdar från 1100-talet, Ristinpelto och Myllymäki, hittade man gravar med gravgåvor.⁶⁹ Fler exempel hittar vi söder om Östersjön på det slaviska området. I den västslaviska vallborgen Oldenburg i Holstein upptäckte man en träkyrka från sent 900-talet som var omgiven av flera gravar med gravgods och gravar inuti kyrkan. En tydligt begränsning av kyrkogården är inte synlig, men kanske var platsen bara reserverad för den abodritiska överklassen, som blev kristnad av tyska missionärer.⁷⁰ Från Cedynia, Polen stammar en annan gravplats från 900-talet, i dess centrum placerade man under mitten av 1200-talet en kyrka. Men här registrerade man en stark nedgång av gravgåvorna efter kyrkans byggnation.⁷¹ Även Polen blev del av den katolska kyrkan. Flera exempel från det västslaviska området existerar märkligt nog inte. Söder om denna region hittar vi i det forna Tjeckoslovakien flera kyrkogårdar som etablerades redan under 800-talet. Den mest kända plat-

sen är borganläggningen Mikulčice med kyrka och gravar från 800- och 900-talet. Gravarna anses tillhöra borgherren och hans följe. På landsbygden dominerar däremot fortfarande hedniska gravhögar. Enligt Klanica finns det flera andra exempel från forna Tjeckoslovakien.⁷² Under 800-talet innehåller dessa gravar vapen och ridutrustning medan 900-talets gravar bara innehåller en dräkt. Det är en tydligt avvikelse från den samtida karolingiska gravseden och även här måste man fråga efter orsaken. En karolingisk mission på 800-talet, utgående från Salzburg, är skriftligt beläggbar och slutligen framgångsrik, men det fanns också en bysantinskt mission under Kyrill och Methodius 864.⁷³ Även i Ungern registrerade man gravar med gravgåvor från 1000-1100-talet kyrkogårdar, t ex i Zsidód, komitat Esztergom och slutligen upptäckte man även i det bysantinska riket i Korinth motsvarande gravar från 800-1000-talet.⁷⁴

Sammanfattar vi bilden för 400-1000-talet i Europa, så är det tydligt att gravar med gravgåvor försvinner i det frankiska riket mot slutet av merovingertiden. Däremot finns seden från 800-talet framförallt inom det slaviska området och i delar av det bysantinska riket. Fenomenet är alltså primärt begränsat till periferin av de två stora rikena och deras missionsfär. Från Ryssland är motsvarande fynd inte beläggbara pga att kyrkor och kyrkogårdar mestadels är separerade. Men även i de fall där kyrkogården undersökts saknas identifikation på gravar med gravgåvor. Inspirationen till seden i Skandinavien kan alltså knappast ha tagit vägen via Ryssland. Det är mer sannolikt att fenomenet uppstår i de stora rikenas periferi eller att man blir inspirerad via Västsлавerna pga kontakterna med det södra Östersjöområdet. Kontakterna har varit mångfaldiga och yttrar sig

inte bara i den materiella kulturen men också i giftermålspolitiken mellan det danska/svenska och slaviska området under 1000-1100-talet. Uppträdandet av gravar både i det tyska och bysantinska missionsområdet är dessutom knappast något bevis för att fenomenet grundar sig på olika missioner, men denna frågan skall närmare diskuteras nedan.

7. *Resumé*

Med Nordens kristnande kan vi iakttaga tre fenomen på de gotländska kyrkogårdarna. För det första är gravplatsen inhägnad, för det andra är den könssegregerad och för det tredje är en stor andel av gravarna försedda med gravgåvor.

Den första punkten visade att kyrkogårdens inhägnad förde en drastisk förändring med sig. Begränsningen av begravningsarealen fick som konsekvens att man inte längre hade samma möjligheter som tidigare. På de hedniska gravfälten var släktrelationer kanske avgörande för gravarnas placering. Istället är det nu individen som träder fram och markerar sin plats, beroende på social status, på kyrkogården. Men exemplet Gotland visar också, att den norska lagstiftningen inte är överförbar på hela Skandinavien, vi måste ta hänsyn till de sociala strukturerna inom varje region innan vi börjar med en komparativ analys.

Den andra punkten, könssegregeringen, kastar ett ljus över två frågor. Den första är om man med en delning/separation av kulten inom kyrkan som på kyrkogården demonstrerar en starkare eller svagare position för kvinnan i det vikingatida samhället. Frågan är inte alls lätt att besvara pga att vår kunskap om kvinnans position i det vikingatida samhället är av mer spekulativ natur.⁷⁵ A.-S. Gräslund och B. Sawyer menar att kristendomen utövade en starkare

attraktion på kvinnor pga att den gav dem möjligheten att tillbedja ett eget helgon – Maria – den bjöd dessutom på ett mer positivt perspektiv i det andra livet, dvs i himmelriket.⁷⁶ Gräslund menar, att kvinnor bara hade Hel som perspektiv, män däremot kunde komma till Valhall. Här måste dock kritiskt anmärkas, att kvinnornas perspektiv inom asatron var Frejas bostad. Könnssegregeringen skulle kunna indikera en »emancipationsprocess« i Norden, där kvinnor fick den ena halvan. Å andra sidan verkar det som om deras roll som det svagare och obildade könet blev fastslagen, det visar Amalarius skrifter. B. Nilssons alltför snälla beskrivning av »ett slags balans i skapelsen, där styrka respektive svaghet vägdes mot och avpassades till varandra« kan i verkligheten ha haft katastrofala konsekvenser för kvinnorna, som hoppades på en förbättring av sin sociala situation.⁷⁷ Istället blev de kanske påtvingade en social schablon av värre slag. Misstanken ligger nära till hands att den förändrade rättsuppfattningen genom anpassningen till den karolingiska och ottoniska rätten hade en negativ effekt på kvinnorna.

Den andra frågan är varför man slutade med segregeringen – kanske redan fr o m mitten av 1200-talet – och varför arealen norr om kyrkan blev tabu. Segregationen ägde inte heller rum på alla platser, den är primärt ett ruralt fenomen även om det finns lokala skillnader. Är det bara ett kronologiskt problem, dvs att en segregation i de flesta fall bara fanns i initialskedet av kristnandet, för att sedan försvinna efter några generationer, eller är det ett samhällsfenomen där man inte följde vissa riktlinjer från början?

Enligt B. Nilsson är det gemensamma bruket på kyrkogården av kvinnor och män på den södra halvan grundad på äktenskapsidealet, där den gifta kvin-

nan blev alltmer knuten till mannen under 1000-1100-talet och pga att kvinnan måste underordna sig mannen ur juridisk synvinkel blev hon också gravlagd tillsammans med honom.⁷⁸ Om det är fallet, så skulle könsssegregeringen under 1000-1100-talet återspegla en starkare självständighet för kvinnan som försvann under högmedeltiden där äktenskapet fick allt större betydelse.

Den tredje punkten, gravar med gravgåvor på kyrkogårdar, är kanske svårast att förklara. Inom Skandinavien kunde seden beläggas från tre olika orter: Gotland, Leksand och Grødby. Gravur med dräkt hittades på alla platser, men Grødby avviker med sina keramikfynd. Det kompletta undersökta Grødby visar dessutom att inte alla gravur är försedda med gravgåvor, samma resultat skulle vi kanske få vid en fullständig undersökning av de gotländska kyrkogårdarna. Gemensamt för fyndplatsen från Bornholm och från Dalarna är också uppkomsten av sk slaviska Schläfenringe.⁷⁹ Först efter en noggran detaljundersökning kan det sägas någonting om ringarnas produktionsplats, är de importfynd från det västslaviska området eller lokala kopior? Uppkomsten på Bornholm kan relativt lätt förklaras genom öns topografiska läge i Östersjön, men detta gäller inte för Dalarna. Gotland och Bornholm intog även en betydelsefull roll i fjärrhandeln, men Leksand hade redan spelat ut sin roll som lastplats för järnmalm.

Varifrån kommer nu idéen att begrava vissa personer med dräkt på kyrkogården? Om det skulle vara ett uttryck för synkretism som L. Thunmark-Nylén har förespråkat, så skulle vi kunna förvänta oss en mycket större spridning över hela Skandinavien. Kan orsaken vara missionsförloppet, där många missionärer från olika länder dels bidrog och dels tillät undantagsregler, som först efter kyrkans etablering

som ärkebiskopsäte i varje land försvann? Eller är fenomenet grundat på en social struktur som i vissa regioner avvek från de andra? Tittar vi tillbaka på spridningen av könssegregeringen i Skandinavien, så kan man förmoda att den utvecklades inom det bysantinska riket för att sedan anammas i Norden. Spridningen återspeglar eventuellt hur idén har förmedlats, men den säger ingenting om missionsförloppet. Länder som Danmark eller Norge har aldrig haft besök av bysantinska missionärer, det var tyskarnas och engelsmännens område.

Beträffande Gotland finns det däremot vissa indikationer på att rysk/bysantinska missionärer har varit aktiva. I grav-, depot- och lösfynd hittade man en ovanligt hög andel kors- och krucifixhängsmycken samt enkolpia som har sina tydligaste paralleller i Ryssland/Bysans. Hängsmyckena från 900- till 1100-talet har sitt ursprung i regionerna runt Novgorod, Kiev och Konstantinopel. Däremot finns inga liknande fynd från det tyska eller engelska området. Även andra fynd, som kalkmåleri och trämåleri i kyrkor, dopfuntar och byggnationen av den Ryska kyrkan och S:t Lars kyrka i Visby från perioden 1000-1200 indikerar ett rysk-bysantinskt inflytandet.⁸⁰

Är dessa fynd bara ett uttryck för den intensiva handeln som ägde rum i Östersjörummet, där Gotland hade en betydelsefull roll, vilket även andra importfynd kan intyga? Eller är det ett uttryck för en icke skriftligt dokumenterad mission, som utnyttjade det redan etablerade kontaktnätet mellan Ryssland och Gotland? Kan vi sedan även betrakta kyrkogårdsfynden som uttryck för missionen från öst?

Redan när vi undersöker den sociala strukturen på Gotland så blir en motsägelsefull bild av tolkningar kring de vikingatida förhållandena tydlig. Striden om förhållandena på ön utvecklades som en

vetenskaplig kamp mellan gotlänningarna och deras motståndare, kallade »Stockholms-skolan«. Den gotländske arkeologen E. Nylén proklamerade med patriotisk ton att Gotland var »en fast organiserad demokratisk bonderepublik« och historikern T. Siltberg konstaterade att det gotländska källmaterialet tvingas i alltför hög grad »i en socio-ekonomisk och politisk modell hämtad från fastlandssvenskt område«. Hårt motstånd fick denna synpunkt från Stockholms arkeologer, där A. Carlsson skriver sarkastiskt, att Gotland var en »fredlig och självständig bonderepublik, utan stormän och utan inre sociala motsättningar. Välståndet har grundat sig på en omfattande handelsverksamhet, bedriven av 'farmannabönder'«. ⁸¹ Enligt Carlsson är det i verkligheten så att den politiska strukturen på ön visar på feodalistiska drag, där stormän på ön har kontroll över all mark och alla hamnar och där de i sin tur står i en avhängighetsrelation till det svenska fastlandet.

En mer förmedlande position intar Siltbergs recensent J. Myrdal. Han skriver, att man »måste betrakta den gotländska säregenheten som en funktion av andra, och mer djupliggande, sociala processer«. Även historikern T. Lindkvist anser att man inte direkt kan jämföra de sociala strukturerna på Gotland med Sverige.⁸² Den svenska kungen hade inga representanter på ön och Linköpingbiskopens makt var ytterst begränsad. Men samtidigt poängterar Lindkvist tributrelationer mellan gotlänningar och svear, som redan omnämns i Wulfstans reseskildring från 800-talet, i Florensdokumenten från tidigt 1100-talet och i Gutasagan med rötter i 1100-talet. Men en aktiv roll i handeln liksom en trolig tullinkomst pga öns placering och sist men inte minst försöket att hålla sig undan de danska och svenska maktintressena kan ha gett ön en särstatus.

Även rapporteringen om missionsprocessen på ön avviker från andra platser i Sverige. Gotland omnämns trots sin starka roll under vikingatiden inte med ett enda ord av Adam av Bremen. Men belägg för en medvetet organiserad mission från Ryssland/Bysans finns inte heller, det är oklart om den arkeologiska vittnesbörden återspeglar en intentionell mission eller bara ett inflytande i form av en privat-initiativ. Gutasagan berättar om individuella aktioner av stormän, t ex Ormikas byggnation av ett kapell i Åkergarn och Botairs kyrka i Vi. Det är även tänkbart att gotländska och ryska köpmän tog med sig konstnärer och arkitekter från det ryska riket vilka hjälpte till vid konceptionen och invändiga målerier av kyrkorna och där kanske ryska präster bedrev en begränsad verksamhet. En hänvisning ges igen genom Gutasagan där det står nedskrivet att utländska biskopar på sin pilgrimsfärd till Jerusalem gjorde ett uppehåll på Gotland både på dit och hemvägen. Närvaro av tre »armenska« (dvs bysantinska) biskopar på Island, som är omnämnda i Islendingabok indikerar, att det inte bara var klerikala personer från den latinska kyrkan som använde sig av routen utan också motsvarande personer från den rysk/bysantinska kyrkan.⁸³

Enligt etnologen O. Löfgrens studie är även den sociala strukturen i 1700-1800-talets Dalarna jämförbar med Gotland, där båda regionerna hade en ovanligt låg andel av obesuttna inom lantbruket.⁸⁴ På Gotland försökte man att lösa problemet med ett arvssystem, där gården ograverad kunde föras över till ett av barnen, däremot genomförde man i Dalarna konsekvent hemmansklyvningen. Löfgren betonar likheten i effekten med en hög andel av besuttna bönder som bildade en homogen och egalitär struktur. Om dessa förhållanden är överförbara

på vikingatiden är oklart. Bornholms roll under vikingatiden avviker på ett annat sätt. I Wulfstans rese-skildring från 800-talet omnämns ett självständigt kungadöme på ön och i Adam av Bremens berättelse understryks det att ön tillhör till de sist missionerade områdena inom det danska riket.⁸⁵ Ur arkeologisk synvinkel har L. Jørgensen försökt att bekräfta Bornholms särstatus under yngre järnålder pga av den materiella kulturen.⁸⁶

Jämför vi förhållandena på Gotland, Bornholm och i Dalarna med platserna i det västslaviska området, så blir en del paralleller tydliga. Även på västslaviskt territorium är kyrkogårdsfyndet ett undantagsfall som koncentrerar sig till platser vilka pga av sin militära och/eller maktposition står utanför de vanliga förhållanden i samhället. Däremot är västslavernas feodala struktur med sina många borganläggningar inte jämförbara med de ovan nämnda regionerna. Kristnandet har skett genom den latinska kyrkan i de flesta fallen, bara i några undantag genom den bysantinska kyrkan. Detta motsäger att idén till gravar med dräkt på vigd jord skulle komma från det bysantinska området. Det är mer sannolikt att seden återspeglar sociala strukturer i ett samhälle, där man inte behöver att anpassa sig till de vanliga förhållandena pga egna maktpositioner eller pga den egalitära strukturen. På det sättet är Gotland kanske jämförbart med det stormäriska riket som försökte att spela ut tyska missionärer mot bysantinska. Eventuellt använde man sig på Gotland av ryska präster för att behålla sin särstatus inom Östersjön vilket i sin tur väckte tyskarnas vrede och som yttrade sig i total ignorans. Med hänsyn till de västslaviska fynden i Dalarna och på Bornholm får vi dessutom inte glömma, att kontaktnätet med den södra Östersjön redan var etablerad innan Hansan tog över kontrollen.

Men alla dessa förklaringar räcker inte för att förstå fenomenet i sin helhet. Varför finns det en koncentration av kyrkogårdsfynd på den södra halvan och nästan inga på den norra? Ett egalitärt samhälle skulle också ha återspeglat en likartad materiell kultur, men så är inte fallet. A. Andrén har utifrån sin analys föreslagit att det fanns två olika kosmologier på ön under vikingatid, en på den norra och den andra på den södra halvan. Dvs även om det fanns en likartad social struktur på ön så var kosmologierna olika. Men återigen frågan: Varför har man inte hittat gravar med gravgods på samtliga kyrkogårdar på södra Gotland? Och varför ligger några individer begravda i dräkt bredvid andra utan dräkt? Är den egalitära strukturen bara en illusion, eller finns det andra orsaker som tex gift/ogift status etc?

Slutligen kan vi konstatera att det verkar som om kyrkogårdsfynd återspeglar mer än bara synkretism, det kan vara ett uttryck för en annan typ av social struktur eller kosmologi som möjliggjorde eller tillät denna sedvänja medan den förnekades på andra platser. E. Ekhoﬀ tolkade kanske detta på rätt sätt när han skrev: »Jag förmodar, att vi uti begrafningarna i full dräkt hafva se en kompromiss, kanske ej så mycket mellan det gamla och det nya begrafningsättet utan fastmer mellan befolkningen och den nya lärans förkunnare. Det är väl antagligt, att dessa senare, så långt de kunde, sökte förmå de nyomvända att frångå de gamla invanda formerna, när dessa stodo i strid med den nya lärans uppfattningasr. Men lika säkert torde vara, att de härvid ofta mötte styfsint motstånd och funno opportunt att ingå en kompromiss, att blunda för det mindre, när de därmed kunde uppnå det större målet.«⁸⁷

Noter

1. Westholm 1926 s. 104.
2. Trotzig 1969, s. 21.
3. Carlsson 1990; Thunmark-Nylén 1988; 1990-91.
4. Först Trotzig 1970 s. 16; sist Thunmark-Nylén 1995 s. 161f.
5. Almgren 1904 s. 320; Ekhoﬀ 1912 s. 155; Westholm 1926 s. 104; Lagerlöf och Stolt 1968 s. 122.
6. Trotzig 1970.
7. Se Ekhoﬀ 1912 s. 155f.; Westholm 1926 s. 133; sist Thunmark-Nylén 1995 s. 162ff.
8. Valk 1992 s. 222f.
9. Thunmark-Nylén 1989 s. 223; Carlsson 1990, 8ff.
10. Serning 1982; Ersgård 1993-94 s. 84. Vid sidan av skelettgravarna hittade man i Leksand även spår av fem brandgravar som ger en hänvisning till en äldre begravningsplats. Det är inte möjligt att datera brandgravarna, därför kan man inte heller dra slutsatser kring en kontinuitet eller diskontinuitet från hednisk till kristen tid.
11. Mårtensson 1963 a-b; 1976; 1980 s. 47ff.; Hillbom 1987; Vretemark 1992 s. 120ff.
12. Ekhoﬀ 1912 s. 139 fig. 108; Mårtensson 1963a s. 64f.
13. Fynd av mynt bl.a. i Sigtuna, se Hillbom 1987 s. 230.
14. Aries 1978.
15. Thunmark-Nylén 1995 s. 161 fig. 1.
16. Carlsson 1998 s. 17.
17. Staecker 1996 s. 70f.
18. T ex Kopparsvik and Visby (Målarstedt 1979) och Vinor på Fårö (Gräslund 1984).
19. Se även Andrén 1989.
20. Lundmark 1925 s. 164ff.
21. Brunius 1864 s. 6f.; Wase 1995.
22. Lundmark 1925 s. 172; roosval 1933; Thunmark-Nylén 1980; Kyhlberg 1991.
23. Lundmark 1925 s. 174f.
24. Lundmark 1925 s. 179; Thunmark-Nylén 1980 s. 19f.
25. Lagerlöf 1972.
26. Dendrokronologisk undersökning av Bräthen 1995 s. 86; Trotzig 1970; Strelow 1633 s. 140.
27. Lagerlöf 1972 s. 292ff.; Svahnström 1993 s. 158ff.
28. Roosval 1950 s. 116; Lagerlöf 1972 s. 262f.
29. Lagerlöf 1972 s. 253ff.

30. Borgartingslagen relaterar till denna zon (Nilsson 1989 s. 135).
31. Bull 1948 s. 55.
32. Binski 1996 s. 56.
33. Nilsson 1989 s. 137.
34. Carlsson 1983; 1988.
35. Staecker 1996 s. 70f.
36. Wagnkilde & Pind 1996, fig. 9.
37. Ahlström 1994, II:16.
38. Engberg & Kieffer-Olsen 1992 s. 176f.; Johansson 1993 s. 12ff. Ett exempel på en kyrkogård med buskage som begränsning är kanske Grødby, här hittades varken stolphål eller diken som avgränsning.
39. Schindler 1956.
40. Nilsson 1989 s. 122ff.
41. Boehlke & Belgrader 1983 s. 649; Nilsson 1989 s. 126 f.
42. Steffensen 1943 s. 229; Gejvall 1960.
43. *Medeltida Danark*: Cinthio & Boldsen 1983-84 s. 121ff.; Birkedahl & Johansen 1993 s. 6; Kieffer-Olsen 1993 s. 106ff.; Wagnkilde 1996 s. 8f.; *Sverige*: Broberg 1981, 30; Trotzig 1970 s. 16; Vretemark 1992 s. 121ff.; *Norge*: Nicolaysen 1871 s. 17; Harby 1994 s. 91ff.; Grönland: Kroth 1967 29f.
44. Boddington 1987 s. 420; Kieffer-Olsen 1993 s. 120.
45. Gilchrist 1994 s. 128ff.
46. Selhorst 1931 21ff.
47. Nilsson 1989 s. 141f.
48. Segregeringen tolkas inte alltid som balans mellan könen, i fallet Raunds, Northamptonshire tolkar D. A. Hinton det som »att kvinnor blev gravlagda i de yngre faserna i kyrkogårdens periferi kunde betyda en lägre status i samhället«.
49. Pga att könssegregeringen sällan genomfördes konsekvent menar B. Nilsson (1989 s. 142f.) att klasskillnader eller testamenteriskt tvång kunde vara orsaken till blandningen. Där emot tenderar Kieffer-Olsen (1993 s. 99ff) att tolka blandningen som beroende primärt på kronologin, dvs först i de yngre faserna gav man upp segregeringen.
50. Nilsson 1994 s. 32ff.
51. Kieffer-Olsen 1993 s. 121.
52. Stein 1967.
53. Asmus 1960.
54. Gerstel forthcoming.
55. Gräslund 1983-85 s. 300; Lindgren 1991 s. 233; Vretemark 1992.
56. Holmberg 1990 s. 42ff.; Wienberg 1997.
57. Hemse: Ekhoﬀ 1914-16 s. 80 ff. fig. 32-35; Lagerlöf & Stolt 1969 s. 181ff. fig. 197; Eke: Lagerlöf & Stolt 1974 s. 458ff.
58. Trotzig 1972 s. 79; 1981, 288.
59. Se Wienberg 1997 fig. 3.
60. *Kattesund/Thuletomten*: Mårtensson 1976 s. 122 fig. 94; Blomkvist 1963 s. 20ff. fig. 9; *St. Stefan*: Mårtensson 1980 s. 54; *St. Mårten*: Carelli & Lenntorp 1994 s. 84f.
61. Vretemark 1992 s. 126f.
62. Mot denna uppfattning opponerar sig B. Nilsson (1994 s. 78). Enligt honom indikerar både Löddeköpinge och Schleswig Rathausmarkt en urban miljö. Men Nilsson förbiser att en tydlig segregering inte är påvisbar på båda platserna och att Löddeköpinge inte kan räknas som en utvecklat urbant centrum.
63. Ur rättshistorisk synvinkel uttalar sig M. Borgolte (1985 s. 27ff.) mot begreppet »stiftargrav« och föreslår istället beteckningen »grundargrav«.
64. Werner 1964; Last 1973. Anmärkningsvärt nog låg de två gravarna av en pojke och en kvinna i den norra delen av oratoriet under Kölnerdomen (Doppelfeld 1964 s. 158f. bilaga 5).
65. Lex Thuringorum 2 s. 27-28.
66. Drüppel 1989a; 1989b; Steuer 1982 s. 74ff.; 1995; Ogris 1995; Genrich 1971 s. 202.
67. Dannheimer 1966; 1975 s. 229ff.; Christlein 1971; Fehring 1979 s. 556ff.
68. Werner 1978-79; Ahrens 1978.
69. Cleve 1952 s. 167; Kivikoski 1969 s. 35.
70. Gabriel u. Kempke 1991 s. 166ff.
71. Malinowska-Lazarczyk 1982.
72. Poulík 1963 s. 33 fig. 14; 1975 s. 198f.; Klanica 1986 s. 120ff.
73. Kloczowski 1994 s. 889ff.
74. *Ungern*: Molnár 1992; *Korinth*: Ivison 1992. De senmedeltida gravarna med gravgåvor som är räknade hos Felgenhauer-Schmiedt (1993 s. 230), Müller-Ville (1977 s. 72) för Västeuropa, Holl (1970 s. 379) för Ungern, Harck (1976) och Zoll-Adamikova (1991) för det västslaviska området och Valk (1992) för Estland skall icke närmare behandlas.
75. Se t ex J. Jesch (1991 s. 68ff.) i hennes avsnitt om kvinnors kristnande och G. Jacobsens (1983 s. 36) kritisk kommentar om kunskapen kring kvinnornas sociala position i samhället.
76. Gräslund 1987 s. 90ff.; B. Sawyer 1992 s. 81ff.
77. Nilsson 1994 s. 35.
78. Nilsson 1994 s. 90.

79. Wagnkilde 1996 s. 8; 1996b; Serning 1982 s. 83f.
 80. *Hängsmyckena*: Staecker 1996 s. 79f. fig. 8; *kalkmåleri och trämåleri i kyrkor*: Svahnström 1993 s. 162ff.; *dopfuntar*: Roosval 1916; *Ryska kyrkan och S:t Lars kyrka i Visby*: Svahnström 1993 s. 158ff.
 81. Nylén 1979 s. 12; Siltberg 1993; Carlsson 1990 s. 5ff.
 82. Myrdal 1993 s. 128; Lindkvist 1983 s. 281ff.
 83. Sjöberg 1985 s. 71.
 84. Löfgren 1981 s. 237ff.
 85. Adam av Bremen IV s. 8.
 86. Jørgensen 1990 s. 98.
 87. Ekhoﬀ 1912 s. 154f.
 * Jag är skyldig DBW's stiftelsen och Knut & Alice Wallenbergs stiftelse ett stort tack. Utan deras generösa stipendium skulle det ha varit omöjligt att undersöka situationen på Gotland och därmed nå nya forskningsresultat.

Källor

- Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. Samfundet pro fide et christianismo. Stockholm 1984.
 Gutasagan. Wessén, Elias & Lindkvist, Thomas, Gutasagan. 1200-talet eller 1300-talets början. I: *Gutar och vikingar*. Stockholm 1983, s. 470-480.
 Ottar och Wulfstan, to rejsebeskrivelser fra vikingetiden. I: N. Lund, (utg.), Af den oldengelske Orosius. Første bog, første kapitel. Roskilde, 1992, s. 18-31.
 Lex Thuringorum (Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum). I: Eckhardt, K. A. (utg.), *Die Gesetze des Karolingerreiches 714-911. Bd. 3 Sachsen, Thüringer, Chamaven und Friesen. Germanenrechte. Texte und Übersetzungen Bd. 2.* Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Gruppe 5: Rechtsgeschichte. Weimar 1934. s. 36-47.

Litteratur

- Ahlström, Torbjörn: *Landmark Morphometrics and Osteology*. Theses and Papers in Osteology 2. Stockholm 1994.
 Ahrens, Claus: Die Leute von Ketzendorf. I: Claus Ahrens, (utg.), *Sachsen und Angelsachsen*. Ausstellung des Helms-Museums. Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte 18. November 1978 bis 28. Februar 1979. Veröffentlichungen des Helms-Museums 32. Hamburg-Altona 1978, s. 323-344.
 Almgren, Oscar: Vikingatidens grafskick i verkligheten och i den

fornnordiska litteraturen. I: *Nordiska Studier*. Tillegnade Adolf Noreen på hans 50-årsdag den 13 mars 1904. Uppsala 1904, s. 309-346.

- Andrén, Anders: Dörrar till förgångna myter – en tolkning av de gotländska bildstenarna. I: *Medeltidens födelse*. Symposier på Krapperups borg 1. Lund 1989, s. 287-319.
 Ariès, Philippe: *Döden. Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Falköping 1978.
 Asmus, Gisela: Recension av Nils-Gustav Gejvall, Westerhus. *Germania* 40, 1962, s. 193-194.
 Bilefeld, David: 1585. Länsarkivets aktpublikationer. IV Handlingar rörande Visby domkyrka, dess jordar och inventarier. I David Bilefelds inventarium för Vårfrukyrkan och dess prästgård, S:t Hans prästgård och skolan i Visby 1585 (Handschrift på papper i Länsarkivet Visby). *Göttinger Archiv* 5, 1933, s. 45-58.
 Binski, Paul: *Medieval Death. Ritual and Representation*. London 1996.
 Birkedahl, Peter & Erik Johansen: Nikolajberget. *Skalk* 1993:1. s. 3-8.
 Blomqvist, Ragnar: En stavkyrka från 1000-talet. I: Blomqvist, Ragnar & Anders W. Mårtensson, (utg.), *Thulegrävningen 1961. En berättelse om vad grävningarna för Thulehuset i Lund avslöjade*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 2. Lund 1963, s. 43-66.
 Boddington, Andy: Raunds, Northamptonshire: analysis of a country churchyard. *World Archaeology* 18.3, 1987, s. 411-425.
 Boehlke, Hans-Kurt & Michael, Belgrader: s.v. Friedhof. I: *Theologische Realenzyklopädie* Bd. XI. Familie – Futurologie. Berlin – New York 1983, s. 646-653.
 Borgolte, Michael: Stiftergrab und Eigenkirche – Ein Begriffspaar der Mittelalterarchäologie in historischer Kritik. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 13, 1985, s. 27-38.
 Broberg, Anders: Österlövsta, en medeltida sockenkyrkogård i nordligaste Uppland. *Meta* 3-4, 1981, s. 30-31.
 Brunius, Carl Georg: *Gotlands konsthistoria Bd. 1*. Lund 1864.
 Bräthen, Alf: *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*. Højbjerg 1995.
 Bull, Edvard: Nordmenn før oss. Norgeshistorie for gymnasiet. Stang og lange – 6000 år. Oslo 1948.
 Carelli, Peter & Karl-Magnus Lenntorp: *Kv S:t Märten nr 25-26 Lund. Arkeologisk undersökning 1993*. Arkeologiska rapporter från Lund, nr. 8. Kulturen, Lund. Stadshistoriska avdelningen. Lund 1994.

- Carlsson, Anders: Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid. Text och katalog. Stockholm Studies in Archaeology 5. Stockholm 1983.
- : Vikingatida ringspännen från Gotland. Text och katalog. Stockholm Studies in Archaeology 8. Stockholm 1988.
- : Gotland och Visby mellan Vikingatid och Medeltid – ett debattinlägg. *Meta* 3, 1990, s. 4-15.
- Carlsson, Dan: Kunskap om vikingahamnar går via gotländska Fröjel. Udkommer i *Populär Arkeologi* 16.2, 1998, s. 15-18.
- Christlein, Rainer: Das Reihengräberfeld und die Kirche von Stau-
bing bei Weltenburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1, 1971, s. 51-55.
- Cinthio, Hampus & Jesper Boldsen: Patterns of Distribution in the Early Medieval Cemetery at Löddeköpinge. The Löddeköpinge Investigation IV. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1983-84, s. 116-127.
- Cleve, Nils: En kyrkogård från korstågstimen. I: Ella Kivikoski (utg.), *Corolla Archaeologica*. Festskrift C. A. Nordman. Helsinki 1952, s. 159-167.
- Dannheimer, Hermann: Der Holzbau am Rande des Reihengräberfeldes von München-Aubing. *Germania* 44, 1966, s. 326-338.
- : Untersuchungen zur Besiedlungsgeschichte Bayerns im frühen Mittelalter. I: *Ausgrabungen in Deutschland. Teil 2. Römische Kaiserzeit im freien Germanien. Frühmittelalter I*. RGZM Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien Bd. 1. 2. Mainz 1975, s. 224-237.
- Doppelfeld, Otto: Das fränkische Knabengrab unter dem Chor des Kölner Domes. *Germania* 42.1-2, 1964, s. 156-188.
- Drüppel, Herbert: s.v. Gerade. I: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 4. Erzkkanzler bis Hiddensec. München – Zürich 1989 (a), s. 1294-1295.
- : s.v. Heergewäte. I: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 4. Erzkkanzler bis Hiddensec. München – Zürich 1989 (b), s. 2007.
- Ekhoff, Emil: *S:t Clemens kyrka i Visby*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1912.
- : *Svenska stavkyrkor. Jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1914-16.
- Engberg, Nils & Jakob Kieffer-Olsen: Kirkegårdens grøft. Om den ældste inhegning af Danmarks kirkegårde. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, s. 168-177.
- Ersgård, Lars: The Change of Religion and its Artefacts. An example from Upper Dalarna. Thirteen Essays on Medieval Artefacts. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-94, s. 79-94.
- Fehring, Günther: Missions- und Kirchenwesen in archäologischer Sicht. I: H. Jankuhn & R. Wenskus (utg.), *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs- Wirtschafts- und Kirchengeschichte*. Sigmaringen 1979. s. 547-591.
- Felgenhauer-Schmiedt, Sabine: *Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde*. Europäische Hochschulschriften R. 38, Archäologie Bd. 42. Frankfurt – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1993.
- Gejvall, Nils-Gustaf: *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*. Lund 1960.
- Genrich, Albert: Grabbeigaben und germanisches Recht. *Die Kunde. Niedersächsischer Landesverein für Urgeschichte* N.F. 22, 1971, s. 189-226.
- Gerstel, Sharon: Watching woman: the placement of images of female saints in Byzantine churches. I: A. Talbot (utg.), *Woman and Space in Medieval Byzantium and the West*. *Dumbarton Oaks Papers*. Washington (forthcoming).
- Gilchrist, Roberta: *Gender and Material Culture. The archaeology of religious women*. London – New York 1994.
- Gräslund, Anne-Sofie: Den tidiga missionen i arkeologisk belysning – problem och synpunkter. *Tor* 20, 1983-85, s. 291-313.
- : Hedniskt och kristet. Gravfyndet från Vinor på Fårö. *Gotländskt Arkiv* 56, 1984, s. 129-138.
- : Pagan and Christian in the Age of Conversion. I: James E. Knirk (utg.), *Proceedings of the Tenth Viking Congress*. Larkollen, Norway, 1985. Universitets Oldsaksamlingens Skrifter. Ny rekke Nr. 9. Oslo, 1987, s. 81-94.
- Harby, Sjur: *Variasjon og folkelig religiøsitet i tidligmiddelaldersk gravskikk*. IAKN, Avdelning for nordisk arkeologi, Universitet i Oslo 1994.
- Harck, Ole: Spätlawische Grabfunde in Norddeutschland. *Offa* 33, 1976, s. 132-146.
- Hillbom, Eva: Kvarteret Nunnan. I: *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet. Tierp 1987, s. 230-238.
- Hinton, David A.: *Archaeology, Economy and Society. England from the fifth to the fifteenth century*. London 1990.
- Holl, Imre: Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946-1964). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 1970, s. 365-411.

- Holmberg, Rikard: *Kyrkhbyggnad, kull och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm 1990.
- Iverson, Eric A.: Death and Burial at Medieval Corinth. I: *Medieval Europe 1992. Vol. 4 Death and Burial*. A Conference on Medieval Archaeology in Europe 21st-24th September 1992 at the University of York. York 1992, s. 117-121.
- Jacobsen, Grethe: Ændrede kvinders stillning sig ved overgangen til kristendom i Norden? En komparativ analyse. I: Förändringar i kvinnors villkor under medeltiden. uppsatser framlagda vid ett kvinnohistoriskt symposium i Skälholt, 22.-25. juni 1981. Reykjavik 1983, s. 26-40.
- Jesch, Judith: *Women in the Viking Age*. Suffolk 1991.
- Johansson, Jan: *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariskt arkiv 76. Stockholm 1993.
- Jørgensen, Lars: Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm. Arkæologiske Studier Vol. 8. København 1990.
- Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav och gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravninger*. Afdeling for Middelalder-arkæologi och Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev. Ph.d. afhandling, Aarhus Universitet. Aarhus 1993.
- Kivikoski, Ella: Christliche Einflüsse in dem archäologischen Material der Wikingerzeit und der Kreuzzugszeit Finnlands. I: *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Acta Visbyensia III, 1967. Göteborg 1969, s. 31-41.
- Klanica, Zdenek: Religion, Kult, ihr Reflex in archäologischen Quellen. I: *Großmähren und die Anfänge der Tschechoslowakischen Staatlichkeit*. Geskoslovenská Akad. Ved. Praha 1986, s. 120-158.
- Kloczowski, Jerzy: Die Ausbreitung des Christentums von der Adria bis zur Ostsee. Christianisierung der Slawen, Skandinavier und Ungarn zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert. I: J. M. Mayeur, C. & L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard (utg.), *Die Geschichte des Christentums. Religion – Politik – Kultur. Bd. 4 Bischöfe, Mönche und Kaiser (642-1054)*. Freiburg – Basel – Wien 1994. s. 883-920.
- Krogh, Knud J.: *Erik den Rødes Grønland*. København 1967.
- Kyhllberg, Ola: *Gotland mellan Arkeologi och Historia. Om de tidiga Gotland*. Theses and Papers in Archaeology 4. Stockholms universitet. Stockholm 1991.
- Lagerlöf, Erland: Garde kyrka. Garde ting, Gotland band V:3. *Sveriges kyrkor vol. 145*. Stockholm 1972.
- Lagerlöf, Erland & Stolt, Bengt: Stånga kyrka. Burs ting, Gotland band VI:2. *Sveriges kyrkor vol. 125*. Stockholm 1968.
- : Hemse kyrkor. Hemse ting, Gotland band VI:3. *Sveriges kyrkor vol. 131*. Stockholm 1969.
- : Eke kyrka. Hemse ting, Gotland band VI:6. *Sveriges kyrkor vol. 156*. Stockholm 1974.
- Last, M.: s.v. Arnegunde Grab. I: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. 1. Berlin – New York 1973, s. 426-432.
- Lindgren, Mereth: Bilden i den medeltida sockenkyrkan. I: Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till det medeltida Sverige 5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1991, s. 231-263.
- Lindkvist, Thomas: Gotland och sveariket. In *Gutar och vikingar*. Stockholm 1983, s. 281-287.
- Lundmark, Efraim: Bilefeld, Strelow och de gotländska kyrkornas kronologi. *Fornvännen* 20, 1925, s. 162-180.
- Löfgren, Orvar: Familj och hushåll – släkt och äktenskap. I: Mats Hellspong & Orvar Löfgren (utg.), *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Handböcker i etnologi. Lund 1981, s. 227-284.
- Lüdtke, Hartwig: Die archäologischen Untersuchungen unter dem Schleswiger Rathausmarkt. I: Volker Vogel, (utg.), *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 12. Kirche und Gräberfeld des 11.-13. Jahrhunderts unter dem Rathausmarkt von Schleswig*. Neumünster 1997, s. 9-84.
- Malinowska-Lazarczyk, Helena: *Cmentarzysko Średniowieczne w Cedyńi*. Szczecinie 1982.
- Moberg, Ivar: Gotland um das Jahr 1700. Eine kulturgeographische Kartenanalyse. *Geografiska annaler* 1938. Stockholm, s. 3-112.
- Molnár, Erzsébet: Remains of a Medieval Church and Cemetery at Zsidód, in the vicinity of Esztergom. I: *Medieval Europe 1992. Vol. 4 Death and Burial*. A Conference on Medieval Archaeology in Europe 21st-24th September 1992 at the University of York. York 1992, s. 79-83.
- Müller-Wille, Michael: Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hochmittelalterlicher Funde Schleswig-Holsteins. *Offa* 34, 1977, s. 40-74.
- Myrdal, Janken: Bönder på Gotland. Om Tryggve Siltsbergs licentiatavhandling. *Götlands Arkiv* 65, 1993, s. 119-130.
- Mårtensson, Anders W.: Gravar kring stavkyrkan. I: Ragnar Blomqvist & Anders W. Mårtensson (utg.), *Thulegrävningen 1961. En berättelse om vad grävningarna för Thulehuset i Lund avslöjade*. Ar-

- chaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 2. Lund 1963 (a), s. 43-66.
- : Gravarna kring St Drotten. I: Blomqvist, Ragnar & Mårtensson, Anders W. (utg.), *Thulegrävningen 1961. En berättelse om vad grävningarna för Thulehuset i Lund avslöjade*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 2. Lund 1963 (b), s. 89-108.
- : Gravar och kyrkor. I: Anders W. Mårtensson (utg.), *Uppgrävt förflytet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae 7. Malmö 1976, s. 87-134.
- : *St Stefan i Lund. Ett monument ur tiden*. Gamla Lund förening för bevarande av stadens minnen årsskrift 62. Lund 1980.
- Mälärstedt, Hilka: Kopparsvik – ett vikingatida gravfält vid Visby. I: *Arkeologi på Gotland*. Skrifter, utgiven av kulturnämnden i Gotlands kommun. Gotlandica nr. 14. Visby 1979, s. 99-104.
- Nicolaysen, N.: Om de kongelige begravelser i Norge efter hedenommen. *Historisk tidsskrift*. Kristiania 1, 1871, s. 1-22.
- Nilsson, Bertil: *De sepulchris. Gravrätten i corpus iuris canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Bibliotheca Theologiae Practicae. Kyrkovetenskapliga studier 44. Stockholm 1989.
- : *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser*. Projektet Sverigeskristnande. Publikationer 3. Uppsala 1994.
- Nylén, Erik: Introduktion. I: *Arkeologi på Gotland*. Skriftserie utgiven av kulturnämnden i Gotlands kommun. Gotlandica nr 14. Visby 1979, s. 11-16.
- Ogris, Werner: s.v. Frauengerade. I: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. 9. Berlin – New York 1995, s. 514-516.
- Poulik, Josef: *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*. Československi akademie. Praha 1963.
- : *Mikulčice. Sídlo a prvnost knížat velkomoravských*. Academia. Praha 1975.
- Roosval, Johnny: Byzantios eller en gotländsk stenmästare på 1100-talet. *Formvännan* 11, 1916, s. 220-237.
- : Årtalen i Bilefeldts taxuslista och hos Strelow. *Ymer. Tidskrift* 35, 1933, s. 302-308.
- : *Den gotländske ciceronen. Vägoisare genom den gotländska konsthistorien med huvudvikten lagd på medeltida kyrkokonst*. Svenska turistföreningen. Stockholm 1950.
- Sawyer, Birgit: *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien*. Occasional papers medieval topics 6. Skara 1992.
- Schindler, Reinhard: Das wikingerzeitliche Hügelgräberfeld »Monklembergem« bei Süderende auf Föhr. *Offa* 15, 1956, s. 121-134.
- Selhorst, Heinrich: *Die Platzordnung im Gläubigenraum der altchristlichen Kirche*. Münster 1931.
- Serning, Inga: Fyndgravar och gravfynd. I: *Tusen år på kyrkudden 1982. Leksands kyrka, arkeologi och byggnadshistoria*. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 25. Leksand 1982, s. 71-141.
- Siltberg, Tryggve: *Marklejet, tingsdomarna och den sociala differentieringen på Gotland fram till 1600-talet*. Fil.-lic. uppsats i historia vid Umeå universitet. Umeå 1993.
- Sjöberg, Anders: Orthodoxe Mission in Schweden im 11. Jahrhundert? I: S.-O. Lindquist (utg.), *Society and trade in the Baltic during the Viking Age*. Acta Visbyensia VII. Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1983. Papers of the VIIth Visby Symposium held at Gotlands Fornsal, Gotland's Historical Museum, Visby. August 15th-19th, 1983. Visby 1985, s. 69-78.
- Staecker, Jörn: *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kreuzfixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Dissertation. Kiel 1995.
- : Searching for the Unknown. Gotland's churchyards from a Gender and Missionary perspective. *Lund Archaeological Review* 2, 1996, s. 63-86.
- Steffensen, Jón: Knoglerne fra Skeljastadir i Þjórsárdalur. I: Mårten Stenberger (red.), *Fornitida gårdar i Island. Meddelanden från den nordiska arkeologiska undersökningen i Island sommaren 1939*. København 1943, s. 227-260.
- Stein, Frauke: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A, 9. Berlin 1967.
- Strelow, Hans Nielsson: *Chronica Guthilandorum*. Kiøbinghaffin 1633. Faksimile Visby 1978.
- Steuer, Heiko: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. 3. Folge Nr. 128. Göttingen 1982.
- : s.v. Frauengerade. In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. 9. Berlin – New York 1995, s. 516-517.
- Svahnström, Gunnar: *Rysk konst från Vladimir den helige till Ivan den förskräcklige 1000-1550*. Visby 1993.
- Thunmark-Nylén, Lena: Om de gotländska kyrkornas ålder. *Gotländskt Arkiv* 52, 1980, s. 17-34.
- : Yngre än yngst? – Om den yngsta vikingatidens datering på Gotland. *Populär arkeologi* 6.2, 1988, s. 34-37.

- : Samfund och tro på religionsskiftets Gotland. I: *Medeltidens födelse*. Symposier på Krappertups borg 1. Lund 1989, s. 213-232.
- : Vikingatid eller medeltid? Om datering av gotländska gravfynd. *Tor* 23, 1990-91, s. 141-202.
- : Churchyard Finds from Gotland (11th-12th centuries). I: Ingmar Jansson (utg.), *Archaeology East and West of the Baltic*. Papers from the Second Estonian – Swedish Archaeological Symposium. Sigtuna, May 1991. Theses and Papers in Archaeology N. S. A 7. Stockholm 1995, s. 161-193.
- Trotzig, Gustaf: Gegensätze zwischen Heidentum und Christentum im archäologischen Material des 11. Jahrhunderts auf Gotland. I: *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Acta Visbyensia III, 1967. Göteborg 1969, s. 21-30.
- : En arkeologisk undersökning i Garda kyrka på Gotland. *Fornvännen* 65, 1970, s. 1-17.
- : En stavkyrka i Silte. *Gotländskt Arkiv* 44, 1972, s. 73-88.
- : Holzkirchenarchäologie auf Gotland und der Sonderfall von Silte. I: Claus Ahrens (utg.), *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa*. Zur Ausstellung des Helms-Museums. Hamburgisches Museum für Vor- und Frühgeschichte, vom 13. November 1981 bis 28. März 1982. Veröffentlichung des Helms-Museums Nr. 39. Hamburg-Altona 1981, s. 277-293.
- Valk, Heiki: The Burial Grounds of Estonian Villages from the 13th to the 18th Centuries: Pagan or Christian? *Tor* 24, 1992, s. 203-228.
- Vretemark, Maria: Den könsssegregerade kyrkogården – ett utslag av Mariakult? *Meta* 1-2, 1992, s. 120-128.
- Wagnkilde, Hanne: Forsinket trosskifte. *Skalk* 1996:3, s. 6-11.
- Wagnkilde, Hanne & Torben Pind: Tæt på 1000-tallets inbyggere i Aaker sogn. Gravpladser fra tidlig kristen tid ved Ndr. Grødbygård. *Bornholmske samlinger* III. Række, Bd. 10, 1996, s. 167-186.
- Wase, Dick: De Strelowska kyrkoårtalen. *Fornvännen* 90, 1995, s. 83-93.
- Werner, Joachim: Frankish Royal Tombs in the Cathedrals of Cologne and Saint-Denis. *Antiquity* 38, H. 151, 1964, s. 201-216.
- : Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche). *Schild von Steier* 15-16 (Festschrift W. Madrijan), 1978-79, s. 227-237.
- Westholm, Alfred: Gotländska kyrkogårdsfynd från brytningstiden mellan hedendom och kristendom. *Fornvännen* 21, 1926, s. 104-114.
- Wienberg, Jes: Gotlandic Church Portals: Gender or Ritual? I: G. De Boe & F. Verhaeghe (utg.), *Art and Symbolism in Medieval Europe*. Papers of the 'Medieval Brugge 1997' Conference Vol. 5. Zellik 1997.
- Zoll-Adamikova, Helena: Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh.). *Przeglad Archeologiczny* 38, 1991, s. 109-136.